

УДК 726.5

М.Ю. ТЯМІН

Класифікація історичних об'єктів індустріального ландшафту гірничодобувного району на прикладі Кривого Рогу

В статті наведена класифікація об'єктів історичного індустріального ландшафту на прикладі Кривого Рогу, вперше розроблена автором на основі різних існуючих класифікацій.

Ключові слова: індустріальний ландшафт, гірничодобувний район, пам'ятки науки і техніки, селитебні комплекси.

Індустріальні ландшафти – це ландшафти, що виникли на індустріальному етапі розвитку суспільства, несуть всю суму інформації про науково-технічні досягнення, інженерні рішення, особливості технологічних циклів певних історичних періодів і віддзеркалюють їх структурно-функціональну організацію при територіальному та містобудівному компонуванні промислових зон.

На території Кривбасу видобуток залізної руди проводився з прадавніх часів. Археологічні знахідки свідчать, що вже в період існування скіфської держави ту видобувалася руда, але лише з другої половини ХІХ ст. розвиток гірничорудної справи стає основою індустріального розвитку не лише Криворіжжя, але й усього Півдня України. З того часу діяльність людини вийшла на якісно новий рівень. Г.І. Денисик визначив, що Кривбас є унікальним регіоном України з точки зору набору територіальної структури промислових антропогенних ландшафтів [2]. Майже всі відомі різновиди промислових й інших змінених людиною ландшафтів поєднані на Криворіжжі; частина з них пройшла тривалу історію розвитку, з різних причин вже не експлуатується і являє собою унікальну спадщину, яка наочно демонструє різні етапи розвитку індустріального ландшафту – тобто всю суму того, що можна назвати індустріальною культурою.

На історичному значенні гірничопромислових об'єктів, в яких записана історія розвитку промисловості, та необхідності їх збереження наголошує Ю.Г. Тютюнник

[3]. За класифікацією, запропонованою цим дослідником [4], об'єкти індустріальної спадщини поділяються на такі групи:

- 1) Пам'ятки науки і техніки.
- 2) Пам'ятки промислової архітектури.
- 3) Пам'ятки транспортної архітектури.
- 4) Пам'ятки агропромислового комплексу, складського та комунального господарства.
- 5) Пам'ятки містобудування.
- 6) Гірничопромислові ландшафти.
- 7) Антропогенно-аквальні ландшафти.
- 8) Об'єкти сучасної промислової та квазіпромислової архітектури.
- 9) Об'єкти індустріального дизайну.
- 10) Об'єкти меморіального будівництва.
- 11) Індустріальні об'єкти для використання молодіжними та протестними субкультурами.

Крім того, в монографії Ю.Г. Тютюнника «Онаслеживание ландшафта» [5] приведена класифікація природних, антропогенних та техногенних ландшафтів. До них віднесені:

- Природні ландшафти.
- Садово-паркові ландшафти.
- Аграрні й агропромислові.
- Гірничопромислові ландшафти (кар'єрно-відвальні, шахтопровальні).
- Транспортні ландшафти.
- Ландшафти населених місць (селитебні ландшафти).
- Промислові (індустріальні та складські ландшафти) [7].

Усі об'єкти з цієї класифікації присутні на території Кривого Рогу.

Автором цієї статті пропонується доповнити та визначити класифікацію індустріальних ландшафтів таким чином:

За походженням:

- такі, що виникли внаслідок свідомої людської діяльності;
- такі, що виникли внаслідок дії непередбачуваної випадковості чи непереможних сил природи – як відповіді на дії людини^{1*}.

За взаємодією з природним оточенням:

- такі, що зараз експлуатуються;
- виведені з експлуатації:
  - а) які зберігають свою антропогенну форму;
  - б) які пройшли процес рекультивациі;
  - в) рекультивуються природним шляхом^{**}.

До індустріальних ландшафтів, що виникли внаслідок свідомої людської діяльності, можуть бути віднесені:

---

^{**} Швидкість задернування старих відвалів рудників «Червоного пласта», рудника «Родь», потужність наростання шару чорнозему (за 100–120 років) вимагає подальшого дослідження фахівців.

– гірничопромислові ландшафти – місця видобутку залізної руди та інших корисних копалин на Криворіжжі (рудників, шахт); місця розташування заводів та інженерно-транспортних споруд (відкатні дороги, транзитні магістри, залізничі тощо);

– сучасні промисловим об'єктам: мастки поміщиків, рудопромисловців, гірничих інженерів;

– селища інженерно-технічного персоналу;

– робітничі селища.

Прикладом **індустріальних ландшафтів (гірничопромислових ландшафтів), що виникли внаслідок свідомої діяльності людини та зараз експлуатуються**, можуть слугувати ландшафти *рудоуправління «Суха Балка»*, яке займається видобутком і переробкою багатой залізної руди. Це підприємство засноване в 1896 р. на орендованій у селянина Цибулька землі (315 дес.) строком на 30 років торговим будинком «Емерік і К^о». У 1895 р. видобуток тут складав 2784 т руди, в 1905 р. – 70 т. У 1912 р. введена в експлуатацію шахта «Попковська», потужністю 120 тис. т на рік, на той час найпотужніша у Криворізькому басейні. У 1918–1925 рр. шахтоуправління не працювало. Відновлено роботу з видобутку в 1926 р.: відкритися кар'єр № 2, напівшахта № 4, шахта «Іскра»; в 1928–1932 роках тут працювала також шахта «Профінтерн», перейменована в 1934 р. на шахту ім. Шильмана. У 1930 р. відкрилася шахта «Північна», потужністю 300–350 т на рік. У 1934 р. стала до ладу шахта «Центральна». Під час німецької окупації Кривого Рогу рудоуправління не працювало – шахти були підірвані й загоплені. В 1944 р. почав відновлюватися видобуток руди. В 1947 р. шахти «Північна», «Центральна», ім. Шильмана видали 652,5 тис. т руди. У 1950 р. введений у експлуатацію кар'єр «Південний». У 1951–1955 роках готувалися до розробки горизонтні шахт «Центральна», ім. Шильмана, був закладений ствол шахти «Південна», споруджена шахта «Степова». У 1956–1958 роках уведена в експлуатацію шахта «Південна». В 1975–1980 роках споруджена шахта «Ювілейна» й виведені з експлуатації «Південна» та «Центральна». Родовище розташоване у Сакаганському районі. Основні мінерали: мартит, гематит. Урочище «Суха Балка» у верхній частині зруйноване відвалами ВАТ «Суха Балка» Центрального гірничо-збагачувального комбінату [1].

До вказаного виду індустріальних ландшафтів також відноситься колишній рудник С.М. Колачевського.

У 1891 р. доктор медицини, рудопромисловець С.М. Колачевський орендував у поміщиці Зайцевої 254 дес. землі. У 1893 р. він відкрив на орендованій землі кар'єр з видобутку руди, де діяло 3 електропідійомники, впроваджена система естакад на 300 сажнів. У 1895 р. введена в експлуатацію залізниця, що з'єднала рудник зі станцією Роковата, а з 1898 р. – з Любомирівкою. Залізниця мала казенну лінію та 3 рудничні колії, була обладнана естакадами для завантаження руди, мала водонапірну башту, депо для маневрових паротягів. За ініціативою дружини Колачевського Євгенії Сергіївни на руднику діяла школа для дітей гірників, лікарня, їдальня, театр. За радянських часів рудник став основою для створення шахтоуправління ім. Орджонікідзе (закладене в 1929 р.). У серпні 1941 р. рудник був зруйнований і

затоплений, технічну документацію вивезено на Урал. Відбудова почалася з 1945 р. У 1998 р. копальня передана в оренду строком на 20 років Центральному гірничо-збагачувальному комбінату [1].

До індустріальних (гірничопромислових) ландшафтів, що виникли внаслідок свідою людської діяльності, виведені з експлуатації та частково зберігають свою антропогенну форму, належить «Червоної пласт» – одне з найстаріших на Криворіжжі місць видобутку залізної руди. Назву отримав від балки «Південна Червона», яка прорізує геологічні шари. Колір балки був обумовлений кольором залізних руд, що мали вихід на поверхню. У 1879 р. у балці Червоній (Південній) інженер С. Конткевич виявив сліди розробки заліза стародавніх часів.

Видобуток руди на «Червоному пласті» розпочався наприкінці 1880-х років. Пласт доволі вузький, витягнутий уздовж на 3 км, відносно невеликої потужності. На невеликій відстані один від одного розташовувалися рудники. До 1905 р. їх налічувалось 12: Островецьких металургійних заводів («Генріх»), «Руський провіданс», Акціонерного товариства Криворізьких залізних руд, Костантинівського металургійного товариства, Русько-Бельгійського металургійного товариства, Алмазного товариства, 2 рудники Карнаса і Ковалевського, Південно-гірничого промислового товариства, Любаровського, Рахмано-Криворізького товариства, Вільчуга.

До 1907 р. розробка досягла розміру 1 км при глибині до 50 м. На першому етапі видобуток на рудниках, які належали різним господарям, проводився відкритим способом. Видобута руда підіймалася на поверхню в бадях за допомогою підйомників-барабанів, що приводилися в дію кінською тягою. До роз'їзду Червоної руду доставляли грабарками, котрі були запряжені двома кіньми. Далі везли вздовж Червоної балки ґрунтовою дорогою через міст до Гданцівського чавунно-ливарного заводу. Після 1905 р., у зв'язку з поглибленням видобутку руди, почали переходити на підземний виробіток (кар'єри обладнали паровими підйомниками). З 1906–1907 р. стала до ладу шахта «Похила» Акціонерного товариства Криворізьких залізних руд. До нашого часу збереглася штольня рудника Костантинівського металургійного товариства (одна з дванадцяти на Криворіжжі), «наклонка» та рештки рудника «Генріх» товариства Островецьких заводів.

Найбільшу цінність мають споруди рудника «Генріх». Через непоганий стан збереження існує можливість їх точної ідентифікації за допомогою порівняння існуючих споруд зі світлинною початку ХХ ст. Комплектність споруд збереглася: «наклонка» з нахилом приблизно 70°, опори, фундаменти машинного відділення, парової, кузень, рештки відкатки – вузькоколійки до Гданцівського чавунно-ливарного заводу; лінії перекотки й розвантаження, сигнальний ствол шахти. Час спорудження – 1907–1914 роки, спроба відновлення – 1920 р. Глибина шахти досягала 120 м, видобуту руду завантажували у вагонетки та за допомогою парового підйомника «наклонкою» підіймали з шахти, перевантажували на «відкатці», «самобігом» транспортували до Гданцівського заводу; порожні вагонетки також «самобігом» поверталися на рудник. «Відкатка» працювала і для шахти, і для рудників. На початку 1918 р. видобуток руди був припинений, кар'єри та шахти були затоплені підземними водами, наземні рудничні будівлі були зруйновані.

У 1930 р., за винятком рудоуправління «Сушкова балка», рудники Червоного пласта відійшли до рудоуправління ім. Ілліча. Розробку руди виключно підземним способом вела в північно-центральної частині руднику шахта ім. ДПУ (названа на честь Державного Політичного Управління); у південній частині – шахтами ім. Валявка, ім. Валявка-ЗОТ, ім. Валявка Вентиляційна (допоміжна). Шахта ім. ГПУ у складі рудоуправління ім. Ілліча працювала до 1972–1973 р. (за винятком воєнних років). Інші шахти були закриті, затоплені ще до німецької окупації й більше не відновлювалися. До нашого часу збереглися споруди «наклонки», муровані з використанням спеціально доставленого з Миколаївщини граніту в стилі псевдороманської архітектури; рештки машинного відділення, нижня частина мостових біків залізничного мосту, які й у наш час виконують свою первісну функцію.

Згідно з дослідженнями В.Л. Казакова, О.О. Калініченко, О.Є. Куліковської, С.В. Яркова з групою студентів Криворізького державного педагогічного університету, проведеними впродовж 2006–2007 років [6], визначені відносно добре збережені об'єкти індустриальної гірничопромислової спадщини: дореволюційні та найбільш історично цінні кар'єри: «Генріх», *південні частини кар'єрів «Надія» і рудника Вільчуга*; у доброму стані знаходяться *деякі відвали рудника «Сушкова балка», 6 відвалів основної групи рудників «Червоного пласта», три невеликі відвали шахт ім. ЗОТ та ім. Валявка, цілком уціліли провальна лійка та зона зрушення шахти ім. ЗОТ; збережена стічна арка на правому схилі балки «Південна» і «Червона».*

Частково збережені об'єкти індустриальної спадщини: напівзатоплений кар'єр південного рудника Карнаса та Ковалевського, ділянки кар'єрів «Генріх», «Надія» АТ Криворізьких залізних руд, 2 відвали південних дореволюційних рудників, провальна лійка та наземні будівлі шахти ім. ДПУ, верхня частина шахти «Похила». Слід звернути увагу, що рудники АТ Криворізьких залізних руд Конstantинівського товариства та товариства «Руський провіданс» відомі з архівних документів як кар'єр «Надія». Рудник Південного гірничопромислового підприємства – як рудоуправління «Сушкова балка» за місцем розташування в однойменній балці.

Авторським колективом Криворізького державного педагогічного університету запропоновано музеєфікувати залишки об'єктів індустриальної спадщини та створити ландшафтно-індустріальний парк [6].

До ландшафтів, де були проведені роботи з рекультивації, відноситься Дубова Балка. В урочищі Дубова Балка були знайдені залишки перших гірничих виробіток і плавлень скіфського часу (VII–III ст. до н.е.). У 1866 р. дослідження проводив О.М. Поль разом із рудознавцем Й. Пузіно. На запрошення О.М. Поля дослідженнями північної частини Кривбасу, зокрема Малої та Великої Дубової балки, займалася експедиція на чолі з німецьким геологом М. Штріпфельманом. Визначено 3 зони покладів: Мала та Велика Дубова Балка з покладами магнітного заліза (67,2–69,2 %) й великим умістом заліза (62,5 %), та біля р. Інгулець [1, с. 770]. У 1890-х роках Джон Хьюз (Юз) у районі Дубової Балки володів кар'єром, розробляв пласт багаті руди та доставляв її на металургійні заводи Донбасу [1, с. 781].

Як чимомо, місцевість пов'язана з діяльністю визначних історичних постатей. У 1990-х роках під керівництвом В.В. Білоусова у межах Дубової Балки була

частково проведена рекультивация та запропоновано створити історико-красознавчий дендрологічний парк [3].

До ландшафтів, що виникли внаслідок свідомої діяльності людини, виведених із експлуатації й таких, що пройшли процес рекультивациі, відноситься місце розташування *П'ятої шахти шахтоуправління ім. Ілліча*.

Шахта діяла з дореволюційних часів, видобувала до 130 тис. т руди. Під час I Світової війни була виведена з ладу, відновила видобуток з 1920-х років, із 1932 р. – у складі шахтоуправління ім. Ілліча. У 1930-х роках шахта була реконструйована, горизонт виробітки – 93 м, потужність покладів – 1,5–20 м; у серпні 1941 р. – підірвана. Під час нацистської окупації в шахту скидали тіла розстріляних криворіжан і військовополонених. Відбудована шахта була наприкінці 1944 р. У 1955 р. її ліквідували як нерентабельну. Зараз цей об'єкт знаходиться під відвалами. В 1960-х роках тут влаштували зону відпочинку площею 16 га. Вирізняється багатою рослинністю, має пляж на березі ставка [1].

Перші криворізькі шахти, що належали Міні Семеновичу Копилову, датуються серединою 1890-х років. Згідно з картографічними матеріалами вони розташовувалися в районі сучасного парку ім. Газети Правда (вул. Рубежівська). Точки прив'язки шахт на місцевості на той час не існувало, матеріальних залишків шахт не збереглося, за винятком рекультивованих відвалів.

Одним із яскравих прикладів мальовничого **гірничопромислового ландшафту, який рекультивується, є ландшафтний заказник «Візерка»**, який розташований в Інгульці. За ініціативою Інгулецького гірничо-збагачувального комбінату й Дніпропетровського університету проблем природокористування та екології НАН України у березні 2001 р. на місці кар'єрів і відвалів був створений гірський озерний ландшафт. Площа заказника – 121,1 га. Площа водного дзеркала – 8,0 га. В перспективі планується рекультивувати ще 2 відвали кар'єрів комбінату, площею відповідно 107 та 141,1 га. На території заказника збереглися залишки зональної степової рослинності, неушкоджені чорноземи [1].

Північний кінець затопленого Пастуховського рудника виник у результаті непередбаченої випадковості.

Пастуховський рудник існував до 1908 р., являв собою 4–5 окремих рудників, розділених смугами «целіку» (неушкоджених гірничих порід). Рудники належали різним господарям, увесь час знаходилися під загрозою затоплення водами р. Сакагані. Господарі рудників спільно підтримували дамбу на річці, але під час рудничної гарячки 1908 р. вирішили позбутися конкурента Диканського, кар'єр якого був найближчим до водяної артерії, й не дали грошей на здійснення уже розробленого гідротехніками проекту. Через неспроможність Диканським профінансувати проект повинь прорвала греблю (як і розраховували його сусідки-конкуренти), але затопило не лише його рудник, але й їх відділки. Таким чином виникло штучне водоймище – така собі «пам'ятка людській жадібності».

У 1934 р. під час проведення робіт з підризу виробки на шахті *«Профінтерн» рудоуправління «Суха Балка»* (відкрита у 1932 р.) обвалу не відбулося. Наступного дня, коли прийшли інспектувати роботи, ґрунт несподівано обвалився, поховавши

під собою 6 новаторів гірничої справи. У 1935 р. на цьому місці був установлений пам'ятний знак загиблим у вигляді шестигранника з граніту. В 1978 р. на цьому місці облаштований сквер на честь загиблих гірників. Місце загибелі зараз знаходиться під відвалами рудника «Суха Балка» між церквою та новою спорудою.

Вервечкове провальне обрушення – один із унікальних типів гірничопромислових ландшафтів. Місце родовища та провального обрушення знаходилося у північній частині Саксаганського району. Розробка родовища розпочалася в 1886-1889 роках групою рудників Брянського акціонерного товариства. Підземні виробітки розпочалися з 1907 р. В 1923–1939 роках – рудоуправління ім. Червоної Гвардії, з 1939 р. – ім. Р. Люксембург. Уперше провальні процеси розпочалися в 1930-х роках. У серпні 1941 р. шахти були підірвані й затоплені. В 1945 р. почалася їх відбудова й у 1946 р. відновився видобуток руди. До 1955 р. при рудоуправлінні існувало селище зі школою, клубом, ФЗУ, пам'ятником полеглим воїнам. Селище потрапило до провальної зони та було відселене, пам'ятник перенесений до рудника ім. Леніна. В 1987 р. шахтоуправління було ліквідоване. За дослідженнями криворізьких спеціалістів такий тип гірничопромислового ландшафту – вервечкове провальне обрушення – єдиний у Європі. Окрема вирва провалу збереглася глибиною 50 метрів. В одній зі стін провалу зберігся вхід до штольні. На цей час штольню обстежено групою дослідників (А.Ю. Климчук, Я.І. Іванченко, С.М. Горковенко, О. Герасимчук) до глибини 75 м, дослідження тривають; виявлено знаряддя шахтарів.

На Криворіжжі існує унікальний тип гірничопромислового рельєфу – **вервечкові провали**, який вимагає дбайливого ставлення, подальшого вивчення, охорони та збереження. Провальні «вирви» межують між собою, частково роз'єднані смугами «целіку», які відповідають дореволюційним і довоєнним шахтам: «целік» – шахта Вентиляційна-Південна; «целік» – шахта №4; «целік» – шахта ім. Р. Люксембург (шахта Ходзинського).

Індустріальний ландшафт, що виник унаслідок свідомої діяльності людини при розташуванні промислових об'єктів, представляє Гданцівський чавунно-ливарний завод і однойменний рудник, а також інженерно-транспортні споруди відкритої дороги.

Гданцівський чавунно-ливарний завод, перший металургійний завод Кривого Рогу, споруджувався з 1890 р., введений у експлуатацію в 1892 р. Налезжав Акціонерному товариству Криворізьких залізних руд, проект було погоджено Гірничим департаментом Російської імперії. Керував будовою гірничий інженер М.Ф. Шимановський. Планувався як об'єкт виключно доменного виробництва для постачання чавуну до північно-західного промислового району та на південь Російської імперії. Землі належали поміщику Гданцеву, який їх продав О.М. Полло. Завод мав 3 домни по 200 м³ та до 18 м заввишки з добовою продуктивністю в 400 пудів. Шихту виготовляли 4 коксові батареї по 20 печей системи «Коппе» кожна, з річним споживанням коксу в 2 млн. пудів. Одночасно будувалися котельня, електростанція, водокачка. В перші роки існування завод видавав 1,5 млн. пудів чавуну. При цьому витрачалось 2,5 млн. пудів руди, 1,1 млн. пудів флосів. 180 робітників жили в казармах. Руда надходила з Гданцівського рудника вагонетками. В

1912–1913 роках було досягнуто максимального випуску чавуну – 5 млн. пудів (2,7 % усього видобутку заводів півдня Російської імперії). З 1914 р. завод виконував завдання військового відомства; працював цілодобово у дві зміни. Під час I Світової війни завод був зруйнований. Зараз тут розташований Криворізький завод гірничого машинобудування.

Данцієвський рудник був відкритий наприкінці 1880-х років французьким акціонерним товариством. Розвідку руди вели гірники й інженери С.О. Конткевич, М.Ф. Шимановський. Видобуток вівся відкритим способом, працювало 130 чоловік. На площі 4 десятини видобувалося до 4 млн. пудів руди. Штольня рудника мала вихід на рівні води, вхід у штольню – нижче дна кар'єра. Видобуту в кар'єрі руду засипали до штольні, звідти вона «самонасипом» вантажилася до вагонеток. Відкатники вручну по двоє виштовхували вагонетки. Після перевантаження паровим підйомником, вагонетки підіймалися до «наклонки» – відкатної дороги вузькоколійною, вагонетки «накатом» на відстань 2 км доставлялися на завод, автоматично розвантажувалися й порожніми поверталися назад (приблизно траса співпадала з сучасною вул. Болгарською). Рудник ліквідований був під час економічної кризи 1902–1903 р. [1].

До індустріальних ландшафтів, які розташовані в центрі міста, відносяться ВАТ «Міттал Стіл Кривий Ріг» (комплекс гірничо-металургійного комбінату «Криворіжсталь»). Градірні заводу відіграють значну роль в міському ландшафті, органічно вписуються в навколишнє середовище. Комбінат був закладений у 1931 р. як Криворізький металургійний завод: у 1931 р. закладено фундамент, а в 1934 р. споруджена та стала до ладу перша домна. В 1935 р. – запрацювала домна № 2, за 4 роки – домна № 3. Остання визнана на той час найпотужнішою в Європі. У 1939 р. було введено в дію бесемерівський цех із двома сталеливарними агрегатами. Це дало можливість виплавляти сталь. У серпні 1941 р. завод евакуювали на Урал до Нижнього Тагілу. Споруди підірвали. Відбудова потужностей почалася в 1948 р. У 1949 р. був виданий перший кокс. З 1949 до 1951 р. стали до ладу 3 домни. В 1958 р. з пуском блюмінга завод досяг повного металургійного циклу. В 1960 р. введена в експлуатацію домна № 6. В 1974 р. стала до ладу найпотужніша на той час у Європі доменна піч № 9. В 1996 р. до комбінату «Криворіжсталь» приєднали коксохімічний завод та Новокриворізький гірничо-збагачувальний комбінат. Таким чином був створений гірничо-металургійний комбінат «Криворіжсталь», який на той час вважався найпотужнішим в Європі. До його складу входили: металургійний комплекс із 5 доменними печами, аглофабрика, конвектор, мартенівські цехи, 2 блюмінги, 5 дрібносортувальних, 2 дровових стани; гірничо-збагачувальний комплекс із кар'єром, дробильною та збагачувальною фабриками, 2 аглоцехи; коксохімічне виробництво. До складу аглодоменного виробництва входили агломераційний і 2 доменні цехи. До сталеплавильного виробництва – мартенівський, конверторний, копровий і підготовки сумішей цехи. До прокатного виробництва – 2 блюмінги, 2 СПЦ, прокатний цех № 3 [1].

24 жовтня 2005 р. комбінат «Криворіжсталь» було продано магнату Лакшмі Міттал за 24,2 млрд. грн. Зараз він носить назву ВАТ «Міттал Стіл Кривий Ріг». У складі його знаходиться згаданий гірничо-збагачувальний комбінат.

Навколишнє природне середовище набуває рис індустріального ландшафту завдяки розміщенню **промислових об'єктів** (Гданцівський чавунно-ливарний завод, ВАТ «Міттал Стіл Кривий Ріг», як вказувалось вище), **інженерно-технічних і транспортних споруд**.

Так, трансформаторна підстанція (1920–1930-ті роки), яка розташована біля магістралі на вільній від забудови території, – приклад унікального вирішення архітектури інженерних об'єктів. Вона слугує архітектурним акцентом і орієнтиром на великому просторі ландшафту та не завантаженої транспортної магістралі. Споруда цегляна, прямокутна в плані, двоповерхова. Кути оздоблені лопатками з трьома вертикальними стрічками із цегли та нішами в цокольному поверсі. На головному фасаді має видовжені віконні прорізи, на торцевих – ніші. Віконні прорізи та ніші мають цегляне облямуння із замковими каменями. Вінцевий карниз – профільований. Цоколь підкреслений полицками з цегли. На даху над лопатками влаштовані цегляні парапетні стовпчики, які на сьогодні зруйновані. Архітектура виконана у стилі модерн. Зараз знаходиться у аварійному стані.

На території Саксаганського району розташована *електростанція рудника С.М. Колачевського* (кінець XIX – початок XX ст.). Одноповерхова, кам'яна, з трикутним цегляним фронтоном. Дах двоскатний. На головному фасаді влаштована широка брама та 3 спарені двостулкові вікна з лучковою перемичкою. Брама та вікна мають цегляне облямуння. На фронтоні з боків влаштовані декоративні ніші, згруповані по 3 та прикрашені облямунням з цегли. В центрі та з боків над дахом виступають парапетні тумби.

Будівля цієї електростанції – кращий зразок інженерних споруд, вдало розміщена, органічно поєднана з природним середовищем.

На озелененій території розташована *електростанція рудника ім. Леніна* (1930-ті роки). Двоповерхова, цегляна, в плані видовженої форми з прямокутним об'ємом у вигляді башти. Фасади виконані з використанням рис класицизму. Чоловий фасад має бічний ризаліт на 2 віконні прорізи, широкі міжвіконні простінки й одноповерхову прибудову. На башті влаштовані віконні вітражі видовженої форми. Карниз включає полицки, підкреслений невеликим фризом.

Домінантою дзеркала Кресівського водосховища являється *водонапірна башта* (1930-ті роки). Водосховище влаштоване у середньому каскаді р. Саксагань у 1930-х роках у зв'язку з будівництвом електростанції. В 1944 р. спецзагін 37А під керівництвом А.М. Шурупова врятував греблю КРЕС від вибуху. Зараз це одне з мальовничих місць відпочинку мешканців Кривого Рогу. Водонапірна башта циліндрична, облицьована металом. Своєрідний композиційний акцент у ландшафтно-рекреаційній зоні КРЕС.

Значну роль в індустріальному ландшафті Кривого Рогу відіграє *комплекс будівель вокзалу Довгінцела*, збудований у 1884 р. На жаль, взята на облік як пам'ятка місцевого значення лише споруда будинку вокзалу станції Кривий Ріг – Головний (рішення міськради за № 580 від 15.11.1995 р.).

Фасади вокзалу виконані з природного каменю світло-коричневого кольору, на якому яскраво виділяються білі деталі. Будинок двоповерховий. В декорі викорис-

тані трикутні завершення. В такій же архітектурі виконані інші споруди вокзалу. Комплекс справляє монументальне враження.

Значну роль в індустріальному ландшафті Кривого Рогу відіграють *фрагменти мосту Катерининської залізниці*. Криворізька (з 1882 до 1926 р. – Катерининська, з 1926 до 1935 р. – Дніпропетровська, з 1935 до 1961 – Сталінська, зараз Придніпровська) залізниця, що з'єднала Криворізький залізрудний басейн з Донецьким кам'яновугільним басейном і Придніпров'ям. Рештки мосту датуються 1894 р. Це був єдиний «сухий міст» над гужовою дорогою до Олександрівського рудника. Залізниця була збудована за ініціативою О.М. Поля в 1881–1884 роках. Вона відігравала значну роль в економічному розвитку Криворіжжя. На відтинку біля долини р. Саксагань напрям її був дещо скорегований. Залишилися опори й арки від колишнього мосту. Ритм кам'яних опор Катерининської залізниці та залишки арки на фоні зелених просторів надають своєрідність ландшафту панорами долини.

Стічна арка Катерининської залізниці (1894 р.) та дренажна система балки Роковата. Після об'єднання рудників постало питання захисту їх від затоплення атмосферними водами й організації стоку шахтних вод. До дренажної системи тальвегу балки Роковата було вирішено запустити шахтну воду та перехоплювати атмосферну; побудувати з кварциту поверхневу дренажну каналну систему перепуску води. Стік води здійснювався в р. Саксагань. Споруда розгалужена, каналового типу. Стічна арка датується 1894 р., добре збереглася, наполовину засипана.

До об'єктів, що пов'язані з розвитком гірничодобувної справи, відноситься *церква Св. Олександра Невського*, збудована в 1886 р. як храм Олександрівського рудника. Церква була зруйнована в 1960-ті роки. Збереглися фундаменти. На цьому місці зараз відбуваються богослужіння.

До супутніх промислових індустріальних і гірничодобувних ландшафтів головним чином віднесені **маєтки поміщиків, рудопромисловців і гірничих інженерів, селища інженерно-технічного персоналу та робітничі селища**. Маєтки поміщиків, рудопромисловців і гірничих інженерів споруджувалися, здебільшого, на орендованих землях.

З 1880-х рр. діяла економія полковника російської армії надвірного радника І.М. Харіна на землях сучасного Тернівського району. Займала площу 8 тис. десятин. Тут були споруджені будинки власника й управителя економії, млин, кінний завод, цегельня, механічна майстерня, міст через р. Саксагань, парк на 46 десятин, влаштовано 7 ставків, де вирощувалася та вилловлювалася риба. Дружина надвірного радника О.М. Харіна володіла 5,9 тис. десятин. У 1899 р. 100 десятин землі передано власниками в оренду на 25 років під рудник Російсько-Бельгійського товариства залізних руд. О.М. Харіна стала однією із засновників рудників на півночі Криворіжжя [1].

Слід зазначити, що маєток був розташований у мальовничій місцевості на березі відгалуження р. Саксагань, де був обладнаний шлюз і млин. Панський будинок, який, на жаль, не зберігся, мав кімнати, інтер'єр яких був оформлений у мавританському, японському й інших стилях. У парку утримували павичів. До нашого часу зберігся будинок управителя, економія, стайня, млин, міст через річку. Привертає

увагу споруда стайні з манежем. Головний фасад орієнтований на річку, споруда цегляна, двоповерхова з технічним поверхом, протяжної композиції. Перший поверх виконаний із природного каменю, має виступаючий гранчастий об'єм, де містився манеж. Міст через р. Саксагань споруджений за проектом відомого інженера М.А. Белелобського.

Комплекс має високі архітектурно-художні якості, знаходиться у незадовільному технічному стані й потребує негайної реставрації.

На землях *рудопромисловця, доктора медицини С.М. Колачевського* на початку ХХ ст. була закладена *садиба*. Мала репрезентабельний будинок із баштою та фруктовий сад площею 8,5 десятин, а також розсадник на 5,4 тис. дерев. Після смерті власника (1911 р.) сад занепав [1].

З центром у с. *Зелене* існувала в середині ХІХ ст. *економія поміщика А. Добровольського*, який отримав землю (понад 120 га) за участь у російсько-турецькій війні (1877–1878 роки). На своїх землях він заснував рудник із шахтою «Візірка» [1]. Садиба родича А. Добровольського була розташована на березі р. Інгулець. Мала парк, зберігся панський будинок із колонадою та викарбуваною на фронтоні датою спорудження – 1846 р. У 1950-х роках до колишнього панського будинку прибудований корпус школи. На сьогодні територію садиби займає шкільне подвір'я, спортмайданчик, зелені насадження. Міститься на сучасній вул. Яновського. Будинок – пам'ятка архітектури місцевого значення.

Поблизу *Малої Дубової Балки* відомий дослідник півдня Росії, ініціатор освоєння Криворізького залізрудного родовища *О.М. Поль* наприкінці ХІХ ст. збудував *одноповерховий будинок* в стилі цегляної архітектури, де жив у 1873–1881 роках. Землі в районі Великої та Малої Дубової Балки, які були непридатні для ведення сільського господарства, він придбав у поміщика Шмакова. В садибі були зведені також обслуговуючі споруди. Передумовою до розташування на цьому місці садиби було відкриття запасів залізної руди.

Супутні **промисловим і гірничовидобувним об'єктам** є також селища **інженерно-технічного персоналу та робітничі селища**.

Особливу цікавість викликає забудова селища працівників Інгулецької групи рудників кінця ХІХ ст. – 1930-их років, розташованого на озелененій території з відступом від вулиці. Збереглося два типи житла.

Перший тип житла (кінець ХІХ ст.), що зберігся на парному боці вулиці, являє собою двоповерховий, кам'яний, прямокутний у плані будинок. На головному фасаді містяться 2 входи до житла, які містять невеличкі ганки на мурованих стовпчиках із дерев'яними східцями. Верх будинку увінчаний 4 трикутними щипцями. Фасад розкреслений по горизонталі. Вікна – широкі, тристулкові, з лучковою фрамугою. Декор фасаду виконаний з цегли, навколо вікон влаштовані широкі зубчасті цегляні облямування із замковими каменями. Облямування щипців і вінцевий карниз – дрібнопрофільні, цегляні.

Другий тип житла, що зберігся на протилежному непарному боці вулиці (1930-ті роки), представляють будинки з мезонінами. Цегляні, тиньковані, архітектура фасадів виконана з використанням рис класицизму. Мезоніни підкреслені порти-

ком із 4 пілонами доричного ордеру. З мезоніну влаштовано вихід на широку терасу. На торцевих фасадах теж містяться виходи з відкритими ганками, підкресленими здвосними пілястрами доричного ордеру. Вікна – прямокутні, двостулкові, низ яких підкреслений полицками з кронштейнами. На рівні перекриття другого поверху та над дверима виходу на терасу виконано рельєфне оздоблення у вигляді арки. Огородження ганків – дерев'яна балюстрада.

Вказані будинки – кращий зразок архітектури малоповерхової забудови для працівників рудників ХІХ ст. – 1930-х років.

Забудова селища металургійного заводу (1930–1950-ті роки, вул. Орджонікідзе) – малоповерхова, довільного розпланування. Представлена, загалом, двома типами житлових будинків.

Перший тип являє собою будинок № 49. Двоповерховий, з мансардами, цегляний, фарбований. Покриття за формою восьмигранне (кожен фасад перекритий двоскатним дахом). З боків на другому поверсі влаштовані великі засклені еркери, перекриті чотирикатним піддашком. Знизу їх підтримують масивні кронштейни. Бічні фасади на другому поверсі мають балкони. Вікна прямокутні, двостулкові, еркери включають великі скляні вітражі з дерев'яними віконними рамами, вікно горища – кругле. Вікна мають лаконічне облямування білого кольору, що яскраво виділяється на фоні теракотової стіни. Будинок – один із кращих зразків малоповерхової забудови 1930–1950-х років.

Другий тип представляють прямокутні та видовжені в плані будинки, двоповерхові, цегляні, тиньковані, архітектура вирішена у стилі конструктивізму з використанням рис класицизму. Будинки, архітектура яких виконана у стилі конструктивізму, характеризуються широкими двостулковими вікнами, оздобленими плоскими сандриками із замковими каменями (перший поверх) і плоскими кронштейнами (другий поверх); вирізняються рустованим першим поверхом, плоским вінцевим карнизом.

Будинки, виконані з використанням стилю класицизм, визначаються видовженими віконними прорізами, облямованими дугоподібними або трикутними арочними сандриками з розетками чи кронштейнами. Колір: основне тіло стіни жовте, деталі – білі.

Забудова селища відзначається високими архітектурно-художніми якістьми. Обидва типи будинків пропонуються до переліку пам'яток архітектури. Забудова – до пам'яток містобудування.

На вул. Серафимовича розташоване *селище т.зв. залізничної колонії локомотивного депо* (кінець ХІХ – середина ХХ ст.). Воно складається з одноповерхових службових і житлових будинків.

Службовий будинок (початок – середина ХХ ст.) – видовжений у плані прямокутник, одноповерховий, цегляний; виконаний у стилі цегляної архітектури. Повздовжні фасади мають по 4 вікна, торцеві – по 2 вікна. На торці міститься технічний поверх зі стросним у центрі вікном. Завершується трикутним фронтоном, притаманним для промислових споруд. Вікна облямовані наличниками білого кольору, які яскраво вирізняються на фоні фарбованих у жовтий колір стін.

Вінцевий карниз – полицки, виконані з цегли. На торцевих фасадах під карнизом знаходиться декор у вигляді пласких зубців з цегли.

Житловий будинок залізничника (кінець XIX – початок XX ст.) виконаний із природного каменю, карниз – із цегли; складається з полицок, оторочених сухариками. Вікна – видовжених пропорцій, облямовані цегляними наличниками білого кольору із замковими каменями.

Наприкінці XIX ст. *житло для значної частини робітників* було невпорядковане, будинки мали досить непривабливий вигляд. «На копальнях, – писав гірничий інженер І. Тім, – дуже часто для житла робітників надають вриті в землю низькі землянки з мініатюрними віконечками і курними печами» [10].

Для частини кваліфікованих робітників надавалися будинки коридорного типу, т.зв. будинки сімейного типу, але й вони були перенаселені.

Збереглася до нашого часу частина забудови XIX – початку XX ст. у селищі рудника «Сува Балка», житлові будинки та паркан XIX – початку XX ст., що знаходяться в сучасному Жовтневому районі, в селищі Рудничному, Краматорівці (Олександрівці) на вул. Червоногвардійській. Викликає цікавість житлова забудова при Шмаківському руднику, казарма Новоросійського рудника на вул. Олексіївській, що збереглася до наших часів. Остання споруда – протяжної композиції, виконана з природного каменю.

Згідно з архівними даними, переказами старожилів і дослідженнями сучасного краєзнавця В.І. Козлова та групи студентів Криворізького державного педагогічного університету, на рудниках «Червоного пласта» селище АТ «Криворізьких залізних руд» мало 2 казарми, будинок рудничної контори та приймальний покій. Напроти контори стояли будівлі матеріального складу й теслярної майстерні. Неподаляк містилися будинки власника рудника, інженерно-технічних працівників і фельдшера. Комплекс будівель був розташований вниз балкою Південна Червона.

Загалом, класифікація історичних об'єктів науки і техніки індустріального ландшафту гірничодобувного району Кривого Рогу є основним питанням для розробки методів їх збереження: музеєфікації, консервації, реставрації, регенерації, створення ландшафтно-індустріальних парків, історико-краєзнавчих парків й організації промислового туризму.

Автор даного дослідження підтримує висновки криворізьких дослідників щодо консервації та музеєфікації об'єктів науки і техніки, що знаходяться в доброму стані та частково збережені, зокрема кар'єрів «Генріх», «Надія» й інших об'єктів «Червоного Пласта», яким слід надати статус пам'яток науки і техніки, та створення на цій території ландшафтно-індустріального парку. Доцільним також є влаштування в районі Дубової Балки, яка крім залишків індустріальної спадщини має історичне значення та пов'язана з іменами визначних вчених О.М. Поля, Л. Штріпфельмана, Джона Хьюза (Юза), – історико-краєзнавчого дендрологічного парку [3].

Пропонуємо також згідно з роботою «Розробка меж історичних ареалів м. Кривий Ріг», реставрувати та включити до щойно виявлених пам'яток науки і техніки трансформаторну підстанцію на транспортній магістралі, електростанцію руд-

ника О.М. Колачевського та рудника ім. Леніна, а місце їх розташування визначити як щойно виявлений індустріальний ландшафт. Віднести до щойновиявлених пам'яток науки і техніки варто арку та фрагменти мосту (1894 р.) Катерининської залізниці й залишки дренажної системи. Навколишнє середовище трактувати як щойновиявлену пам'ятку індустріального ландшафту. Споруди мастрів поміщиків, рудопромисловців і гірничих інженерів, зокрема І.С. Харіна, С.М. Колачевського й О.М. Поля слід віднести до щойновиявлених пам'яток архітектури та містобудування; залишки мастрку І.С. Харіна (економія, стайня, млин, міст) – до щойновиявлених пам'яток науки і техніки. Забудову селищ Інгулецької групи рудників, металургійного заводу та залізничної колонії локомотивного депо також віднести до щойновиявлених пам'яток архітектури та містобудування.

Джерела та література

1. Енциклопедія Криворіжжя. – Кривий Ріг: ЯВВА, 2005. – Т. 1.– 699 с., Т. 2. – 811 с.
2. *Денисюк Г.І.* Кривбас – унікальний полігон для вивчення промислових ландшафтів України // Теоретичні, регіональні, прикладні напрями розвитку антропогенної географії та ландшафтознавства: Мат. II Міжн. наук. конф. – Кривий Ріг, 2005. – С. 89–91.
3. *Тютюнник Ю.Г.* Исторические горнопромышленные ландшафты Криворожского бассейна // Вопросы истории естествознания и техники. – 2006. – № 4. – С. 1–12.
4. *Тютюнник Ю.Г.* Объекты индустриальной культуры и ландшафт. – К.: Изд. печ. комплекс университета «Украина», 2007. – С. 44–49.
5. *Тютюнник Ю.Г.* Онаследование ландшафта. – К.: Изд. печ. комплекс университета «Украина», 2010. – С. 49–67.
6. *Казаков В.Л., Калініченко О.О., Куліковська О.С., Ярков С.В.* Індустріальна спадщина залізородних рудників «Червоного пласта» міста Кривого Рогу // Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті: Матер. II Всеукр. наук. конф. Київ, 25–25 травня 2007 р. // Науковий вісник. – К., 2007. – Вип. 4. – С. 157–165.
7. Історія міст і сіл Української РСР: Дніпропетровська область. – К., 1969. – 290 с.

Тямін М.Ю. Классификация исторических объектов индустриального ландшафта горнодобывающего района на примере Кривого Рога.

В статье приведена классификация объектов исторического индустриального ландшафта на примере Кривого Рога, впервые разработанная автором на основе различных существующих классификаций.

Ключевые слова: индустриальный ландшафт, горнодобывающий район, памятники науки и техники, селитебные комплексы.

Tyamin M.Yu. The Classifications the historical objects of the industrial landscapes of mining region Kryvy Rih.

There are given the different classifications putted the basis of the authors classification the historical object's of the industrial landscapes of mining region Kryvy Rih.

Key words: industrial landscapes, mining region, memorial of science and technique, intended for building complexes.